

Problematika času v rámci synechismu C. S. Peirce

Autor: Michal Zlatoš

Abstract

The problem of time within synechism of C. S. Peirce. – Charles Sanders Peirce was an important original American philosopher, logician, mathematician, and scientist also recognized as a father of Pragmatism. The intention of this article is, firstly, to introduce and sketch the way of thinking of this philosopher. One of the basic principles of Peirce's philosophy – synechism – has been chosen as a starting point. Synechism is a philosophical tendency of attributing the highest philosophical importance to continuity – understanding the universe as dynamic evolving one. Synechistic aspect is crucial for the problem of time in Peirce's thought. The primal reason for this is that time itself has features of continuity. Based on that, he regards time as allowing the existence. Albeit Peirce's conception of time is understood from the continuity of the all, however it also requires to be grasped by some mind. The objective of this paper is to briefly outline the answer to the question of time; in what manner thus Peirce comprehends time and what place it has within his concept of synechism.

Keywords: Charles S. Peirce, synechism, time, continuity**Klíčová slova:** Charles S. Peirce, synechismus, čas, kontinuita**Problematika času v rámci synechismu C. S. Peirce¹**

Příspěvek má za svůj záměr pojednat něco málo o významném americkém filosofu Charlesi Sandersi Peirceovi, jeho konceptu synechismu a čase. Vezmeme-li název příspěvku, tak bude nejlepší začít tak nějak odzadu: stručným představením tohoto filosofa, logika, matematika a vědce, o němž se toho v našem filosofickém prostoru, který je laděn spíše do německé a kontinentální provenience, mnoho nenamluví. Následně se pozornost přesune k Peirceově konceptu synechismu, který je jedním ze základních stavebních kamenů jeho myslitelského úsilí. A konečně bude příspěvek završen pokusem nastínit, jakým způsobem Peirce chápe čas v rámci svého konceptu synechismu. To znamená, že tento příspěvek nejspíš bude poněkud více formální či metafyzický, než může být obvyklé. Nicméně příspěvek je vesměs aproximativním pokusem nahlédnout Peirceovu filosofii a její hlubinu, a tudíž je třeba jej tak chápat, jakožto uvádějící do myšlení tohoto velkého filosofa.

Je logické na začátek Peirce představit, tedy začít otázkou: kdo že to byl Charles Sanders Peirce? Peirce se narodil v 10. září 1839 v Cambridge v novoanglickém státě Massachusetts, znamená to tedy, že v září 2019 uplynulo 180 let od jeho narození. Charles se narodil do rodiny významného matematika Benjaminu Peirce, který vyučoval na Harvardově

¹ Tento text je mírně upravenou verzí příspěvku, který by prosloven dne 15. 2. 2019 na konferenci *Philosophia* pořádané katedrou filosofie Filosofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

univerzitě (nejstarší univerzitě ve Spojených státech). Je tak jasné, že otec Benjamin Charlese vedl ke studiu matematiky a přírodních věd, aby kráčel dál v jeho šlépějích. Charles dokonce v 1863 získal vědeckou hodnost v chemických vědách, a to jako vůbec první na Harvardu *summa cum laude*. Peirce se pokoušel uchytit v akademických kruzích nejprve na Harvardu a pak také na Johns Hopkins University v Baltimoru ovšem nikterak dlouho se tam neudržel, zejména kvůli své poněkud komplikované osobnosti.

Peirce po většinu svého života pracoval jako zeměměřičský inženýr v *U. S. Coast and Geodetic Survey*. Poté co opustil Johns Hopkins (1884) a činnost Coast Survey byla ukončena (1891), se Peirce stáhl do ústraní (do domu, který nazval na počest Homérovi *Arisbe*, v Milfordu v Pennsylvánii), aby se věnoval práci na svých filosofických a logických konceptech, ale soustavně se potýkal s nedostatkem finančních prostředků. Aby se uživil, přijímal prakticky jakoukoli placenou práci (recenzování, články do slovníků atp.), což ho jen zdržovalo od práce. Wiliam James, jeho dlouholetý přítel, se snažil pro něj porůznu shánět finanční podpory a v devadesátých letech se mu také snažil získat místo na Harvardu. Peirce zemřel 10. dubna 1914 (v dubnu 2019 uplynulo 105 let od jeho smrti) na rakovinu. K uznávání jeho významu a myslitelského přínosu začíná docházet pomalu až po jeho smrti. Nejvíce k tomu přispělo i postupné vydávání jeho díla – jehož dosud nejucelenější edice je osmisvazkové vydání *Collected papers of Charles Sanders Peirce*² edičního týmu Charlese Hartshornea, Paul Weisse a Arthura Burkese, která vznikala mezi lety 1931 a 1958.³

Peirce kromě toho, že studoval přírodní vědy, se již v průběhu svých harvardských studií začal zabývat filosofií. Jak sám říká: „Vstoupil jsem do humen filosofie skrze bránu Kanta...“⁴ Kantova *Kritika čistého rozumu* na jedné straně a intenzivní kritika Descarta a kartezianismu na straně druhé formovaly Peircovu filosofickou perspektivu. Nejvýznačnější výsledky jeho filosofické pozice se pak staly základem jeho sémiotiky (Peirce je považován za otce moderní sémiotiky), a také později dala zrod konceptu, který pojmenoval *faneroskopie*. Faneroskopie je koncept velmi podobný Husserlově fenomenologii, avšak ne tak soustavně rozpracovaný. Kromě sémiotiky a faneroskopie je Peirce, a to je jeho nejvýznamnější příspěvek filosofii, považován za otce pragmatismu, čemuž přisvědčuje i největší popularizátor pragmatismu William James.⁵

Vznik pragmatismu a následné zavedení pojmu pragmatismus je spojováno s tzv. Metafyzickým klubem (setkání intelektuálů, které pořádali Peirce, James a O. W. Holmes), kde měl být pojem formován. Jeho vymezení Peirce následně publikuje v esejích v periodiku

² PEIRCE, Charles Sanders. *Collected papers of Charles Sanders Peirce*, vol. 1–8. HARTSHORNE, Charles, WIESS, Paul, BURKS, Arthur (eds.). Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931–1958. (V textu je dále odkazováno podle úzu běžného v literatuře spjaté Peircem k této sbírce: CP 5.12 – ve smyslu: *Collected Papers* vol. 5, paragraf 12.)

³ RIŠKA, Augustín. *Americká filozofia: od Peircea po Quina*. Bratislava: IRIS, 1996, s. 10n; MIHINA, František, VIŠŇOVSKÝ, Emil. *Pragmatizmus: Charles Sanders Peirce, William James, John Dewey, Richard Rorty*. Bratislava: Iris, 1998, s. 53nn; HROCH, Jaroslav. *Pragmatismus a dekonstrukce v anglo-americké filozofii*. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, 2003, s. 45; GALLIE, Walter Bryce. *Peirce and Pragmatism*. Harmondsworth: Penguin Books, 1952, s. 36nn.

⁴ CP 5.12 – „I (...) had come upon the threshing-floor of philosophy through the doorway of Kant...“

⁵ Srov. JAMES, William. *Pragmatism: a new name for some old ways of thinking: popular lectures on philosophy*. New York: Longmans, Green, 1907, s. 5, v českém vydání JAMES, William. *Pragmatismus: nově jméno pro staré způsoby myšlení*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2003, s. 21n a CP 5.12 a 8.249nn.

Popular Science Monthly v listopadu 1877 s názvem *The Fixation of Belief*⁶ a v lednu 1878 pojmenované *How to make our ideas clear*,⁷ avšak v textu esejí se název Pragmatismus ještě nevyskytuje. V esejích hovoří o tom, že jasnosti myšlenek o nějakém objektu dosahujeme za předpokladu, že rozmyšlíme možné poznatelné účinky praktického charakteru. To, že myšlenka vůbec vznikla, je vlastně důsledkem toho, že máme nějakou nejistotu, kterou pomocí rozmyšlení myšlenky odstraňujeme. Takže víry (*believes*), podle kterých jednáme, jsou vlastně pravidla pro jednání, které se ustavují ve zvyky (*habits*), které jsou nám k dispozici v příhodný a příhodně rozpoznáný moment, a tyto zvyky pak propůjčují věcem smysl.⁸

Je tak patrné, že Peircovo přemýšlení je založeno dynamicky či možná lépe řečeno procesuálně. Procesuální myšlení je u něj ještě více patrné tím, že za jeden ze základních principů považuje *falibilismus*. Falibilismus je klíčový pojem, který Peirce rozvíjí a zároveň je na něm jednoznačně patrné Peircovo odmítání Descarta. Falibilismus je vlastně výrazem pro to, co se hovorově označuje jako „nikdo není neomylný“, protože je to princip, který ukazuje na to, že lidské vědění a věda obecně je omylná. Jedná se vlastně o jakési skeptické východisko vůči absolutnosti vědění. To znamená, jak sám Peirce poznamenává, že „...nemůžeme žádným způsobem dosáhnout *dokonalé jistoty* ani *přesnosti*. Nikdy si nemůžeme být ničím absolutně jisti, ani tím, že bychom s nějakou pravděpodobností mohli zjistit přesnou hodnotu jakéhokoliv měření či obecného měřítka.“⁹ A dále „...jsou tři věci, o kterých nemůžeme nikdy doufat, že je zdůvodňováním dosáhneme, jmenovitě: absolutní jistota, absolutní přesnost a absolutní univerzálnost“.¹⁰

Nebo jak Peirce sám podotýká kousek dále za těmito výroky: „Myšlenka falibilismu je zpředmětněný princip kontinuity. Neboť falibilismus je učení, že naše vědění nikdy není absolutní, ale že vždy plave, jako by bylo v kontinuu nejistoty a neurčitosti. Doktrína kontinuity je, že *všechny* věci tak plavou v kontinuu.“¹¹

Princip falibilismu je charakteristickým prvkem Peircova vědeckého přístupu. A zároveň jde ruku v ruce s jeho koncepcí synechismu, který takovýto prvek vlastně do značné míry předpokládá. Co tedy Peirce vymezuje jako synechismus? Je patrné, že slovo, které Peirce přejímá, je řeckého původu. Řecké slovo je *συνεχής*, které znamená, že něco nějak drží pohromadě. Slovo je spřežka přepony „συν-“ ve významu „dohromady“ nebo „s“ a „ἔχειν“, které má základní významy: „mít“, „držet“, „nést“ atp. Toto slovo používá jak

⁶ Srov. CP 5.358–387; český překlad této eseje PEIRCE, Charles Sanders. První přednáška: Upevňování víry. *Filosofický časopis*, 2010, roč. 58, č. 6, s. 826–839; slovenský překlad tohoto eseje je PEIRCE, Charles Sanders. Upevňovanie viery. In MIHINA, František, VIŠŇOVSKÝ, Emil, *op. cit.*, s. 58–73.

⁷ Srov. CP 5.388–410; slovenský překlad této eseje PEIRCE, Charles Sanders. Ako vyjasniť naše idey. In MIHINA, František, VIŠŇOVSKÝ, Emil, *op. cit.*, s. 74–90.

⁸ ČAPEK, Karel. *Pragmatismus, čili, Filosofie praktického života*. Olomouc: Votobia, 2000, s. 10n; RIŠKA, Augustín, *op. cit.*, s. 11n; VOROVKA, Karel. *Americká filosofie*. Praha: Sfinx, 1929, s. 164.

⁹ CP 1.147 – „On the whole, then, we cannot in any way reach perfect *certitude* nor *exactitude*. We never can be absolutely sure of anything, nor can we with any probability ascertain the exact value of any measure or general ratio“. [Kurziva byla do původního textu doplněna, M. Z.]

¹⁰ CP 1.141 – „... there are three things to which we can never hope to attain by reasoning, namely, absolute certainty, absolute exactitude, absolute universality.“

¹¹ CP 1.171 – „The principle of continuity is the idea of fallibilism objectified. For fallibilism is the doctrine that our knowledge is never absolute but always swims, as it were, in a continuum of uncertainty and of indeterminacy. Now the doctrine of continuity is that *all things* so swim in continua.“

Platón,¹² tak i Aristotelés.¹³ Obecně má toto slovo význam „kontinuita“ či „spojitost“. V Peircově filosofii je pak synechismus, jak jej sám definuje pro Baldwinův slovník psychologie a filosofie „tendence filosofického myšlení, která trvá na tom, že idea kontinuity má ve filosofii primární důležitost a zejména trvá na nezbytnosti hypotéz zahrnujících pravou kontinuitu“.¹⁴

Proč je ale pro Peirce kontinuita tak důležitá, resp. proč jí připisuje nejvyšší význam? Odpověď na tyto otázky pramení z toho, že kontinuum je pro něj plně uskutečnění – plná obecnost zákona vztahů (či Třetnosti – nejdůležitější faneroskopické a sémiotické kategorie ustavující vztah [myšlenku] znaku a objektu – tedy: všeobecný, pravidelný význam).¹⁵

Synechismus, jako ve své podstatě radikální chápání nezbytnosti kontinuity, tak otevírá dveře tomu, aby Peirce chápal univerzum evolučně, kde se prostřednictvím principů *agapasmu* (tvůrčí tendence lásky) a *tychismu* (objektivní náhoda, rozmanitost) dochází k vyvstávání existence, která je fází vývoje.¹⁶ Peircovo evoluční chápání vyzdvihuje nepřekotné účelné tendence, či případně je možné pro toto chápání použít názvu „Evoluční kosmologie“.¹⁷ V chápání vyvstávání existence je poměrně jasně patrný Peircův úzký vztah k vědeckým poznatkům své doby – je očividné, že se zde odráží poznatky spjaté zejména s biologickou evoluční teorií a fyzikálními zákony termodynamiky.¹⁸

Nicméně jakým způsobem do toho všeho zapadá čas? Synechismus znamená důležitost kontinuity a nejdůležitějším kontinuem, exemplárním všem dalším kontinuím, je právě čas. Toto propojení synechismu a času probírá ve své eseji *The Law of Mind*.¹⁹ Onen zákon poukazuje právě na to, jakým způsobem jsme schopni kontinuitu chápat. Formulaci zákona myslí Peirce opírá o některé určité rysy, tedy: 1. ideje se ovlivňují, 2. okamžité pocity vplývají v kontinuum – zobecňují se, 3. obecné ideje jsou živé skutečnosti (stejně jako je zakládající pocity), 4. zákon žádá vzájemné ovlivňování idejí a konečně za 5. míra arbitrárnosti sjednocování jevů není ani silně převládající ani bezvýznamná.²⁰ Nejsnazší způsob ilustrace pro tento zákon je lidská osobnost. Ta „není ničím (žádnou věcí! – M. Z.), co

¹² Srov. PLATÓN, *Faidon* 110d, [v souborném českém vydání 1. sv., s. 152] – v tomto místě Platón popisuje kontinuitu různosti barev při líčení světa.

¹³ U Aristotela je zejména klíčové užití tohoto slova v případech, kdy jej používá v souvislosti s časem: „[„nyní“] spojuje (συνεχίς) minulé a budoucí.“ Srov. ARISTOTELÉS, *Fyzika* 222a [české vydání 2010, s. 118].

¹⁴ CP 6.169 – „[Synechism is] that tendency of philosophical thought which insists upon the idea of continuity as of prime importance in philosophy and, in particular, upon the necessity of hypotheses involving true continuity.“

¹⁵ Srov. CP 6.172 a 1.337nn; HROCH, Jaroslav. *Pragmatismus a dekonstrukce*, s. 53nn.; HOOKWAY, Christopher. *Peirce*. Boston: Routledge & Kegan Paul, 1985, s. 174nn.

¹⁶ CP 6.195; HAUSMAN, Carl R. *Charles S. Peirce's evolutionary philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 176n.

¹⁷ HROCH, Jaroslav. *Soudobá anglo-americká a kanadská filosofie*, s. 17.

¹⁸ Srov. ESPOSITO, Joseph. *Synechism: the Keystone of Peirce's Metaphysics*, dostupné online [2020-03-08] z WWW: <<http://www.commens.org/encyclopedia/article/esposito-joseph-synechism-keystone-peirce%E2%80%99s-metaphysics>> a REYNOLDS, Andrew. Peirce's Cosmology and the Laws of Thermodynamics. *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 1996, vol. 32, no. 3, pp. 403–423.

¹⁹ PEIRCE, *The Law of Mind*. CP 6.102–164; česká verze této eseje vyšla jako: PEIRCE, Charles Sanders. Zákon myslí. In KOLMAN, Vojtěch, ROEITNER, Robert (eds.). *O špatném nekonečnu*. Praha: Filosofia, 2013, s. 445–472.

²⁰ CP 6.150–154; [české vydání, s. 468n].

by bylo možné pochopit okamžitě [, ale] [m]usí být žitá v čase; ani žádný konečný čas ji nemůže obsáhnout v celé její plnosti.“²¹

Osobnost je obecná idea, kterou je možné uchopit v určité chvíli jen jako bezprostřední sebe-vědomí. Tato idea je ale živá a svou činností určuje činy budoucnosti, ale ty ještě nejsou vědomé – tedy osobnost organicky roste podle svých možností.

Je tedy zjevné, že Peircovo pojetí času je závislé na uvědomění si času. Protože „...vědomí podstatně zabírá čas; a to, co je přítomné myslí v jakýkoli běžný okamžik (*instant* [časový bod]), je to, co je přítomné během momentu [infinitesimální interval], v němž se onen okamžik objeví. Tedy, přítomnost je z poloviny minulé a z poloviny přicházející. (...) můj bezprostřední pocit (*immediate feeling*) je můj pocit prostřednictvím infinitesimálního trvání obsahující přítomný okamžik.“²² Objevuje se zde klasický problém sporu o přítomnost (přítomný okamžik, „nyní“) – tedy v jakém způsobu přítomnost je. Pro Peirce se vlastně jedná jen o abstrakci přítomného okamžiku, která je založena v přítomném momentu (má nějakou extenzi), protože pokaždé, když se jej mysl snaží uchopit, už tak činí v rámci času a dává mu extenzi. Takže reflexe, do níž je možné zařadit i abstraktní přítomný okamžik, je vlastně již minule přítomná (nejlépe by tomuto pojetí odpovídal anglický předpřítomný čas).

Přítomnost tak spájí dva prvky, které jsou vůči sobě v napětí – je mezi nimi (*between* – etymologie tohoto slova poukazuje na význam „být každému ze dvou“²³, řec. μεταξύ) – ovlivňována jedním a ovlivňující druhý. Jednak je to budoucí potencialita toho, jaká může být budoucnost čili snaha její realizace; a jednak účinnost a fakticita minulosti, která zakládá očekávání a umožňuje uskutečňování budoucnosti, což je pro Peirce, zdá se, důležitější. Z tohoto překrývajícího se sejetí vyvstává přítomnost.²⁴

Přítomnost však není ovlivnitelná budoucností, minulostí však ano. Není ovlivnitelná budoucností, protože ta ještě není. To, co z budoucnosti máme, jsou naše projekce – představy – toho, jak či jaká by mohla být. Naše, v přítomném momentu orientované, rozhodování je založeno na tvrdé fakticitě minulého, které nám umožnilo přítomný – uskutečňující se – moment. „...je to zvyk, na jehož základě je idea přivedena do současného vědomí prostřednictvím vazby, která byla dříve ustavena mezi ní a jinou ideou, zatímco byla ještě *in futuro*.“ (CP 6.141) Jinými slovy zvyk ustavený v předcházejícím minulém ovlivňuje v uskutečňující se přítomnosti budoucí přicházející.

Již bylo lehce naznačeno, že Peirce také chápe čas jaksi z modální perspektivy. Nejprve bude dobré začít přítomností – či přesněji přítomným okamžikem, jak bylo zmíněno, vzhledem ke svému charakteru abstraktního bodu nemá modální zabarvení tím, že nemá durativitu, takže nemůže mít ani modalitu. Leda by mohl mít modalitu, která je mu reflexí

²¹ CP 6.155 – „This personality, like any general idea, is not a thing to be apprehended in an instant. It has to be lived in time; nor can any finite time embrace it in all its fullness.“ [čes. vyd. s. 469].

²² CP 6.126 – „...we find it necessary to hold that consciousness essentially occupies time; and what is present to the mind at any ordinary instant is what is present during a moment in which that instant occurs. Thus, the present is half past and half to come. (...) my immediate feeling is my feeling through an infinitesimal duration containing the present instant.“ [čes. vyd. s. 458].

²³ Srov. heslo: *Between*, in *Merriam-Webster dictionary*, online dostupné [2020-03-08] z WWW: <<https://www.merriam-webster.com/dictionary/between>>.

²⁴ HELM, Bertrand P. *Time and reality in American philosophy*. Amherst: University of Massachusetts Press, 1985, s. 29.

nějak připsána, ale to už by byla záležitost přítomného momentu, který by vyvstal ze sepetí budoucího a minulého a měl durativitu. V takovém případě v rámci reflexe může mít modalitu jak minulosti, tak i budoucnosti, ale není možné takovýmto způsobem pojímat bezprostřední přítomný okamžik.²⁵ Minulost to je to, co je aktuální, jsou to učiněné skutečnosti – tvrdá faktualita, která tak umožňuje, aby s ní mohlo být nakládáno.

Ta je nám jakýmsi pozadím či scénou, na které je možné být a realizovat se. A pak je tu budoucnost, ta skýtá dvě modalit: možnost a nutnost. Možnost je pak z přítomného hlediska to, co v budoucnu může nastat, ale ne nezbytně. Možnosti Peirce vyhrazuje spíše vzdálenější budoucnost, kvůli vyšší míře nahodilosti, která může sehrát svou roli při její realizaci. A nutnost je to, co nastane jakoby následující nějaký zákon či to, co pak jako zákon popisujeme. Nutnost naopak je zásadnějším deskriptorem pro bližší budoucnost.²⁶

Naše chápání kontinuity je formováno, jak Peirce predestinuje, skrze Zákon myslí, jakožto vztahy událostí, které jsou spájeny časem, který je metaforicky řečeno „tekoucí“. Tok je formou zachycování změny, což dává vyvstat kontinuu pocíťování. Toto pocíťování je živoucí, a to umožňuje formování myšlenek o jevech, které samozřejmě mění svou intenzitu v časovém horizontu, podle míry své vytrvalosti. Pro Peirce je tak žitý či reálný čas ireverzibilní, tím je odlišný od matematického, kterým je možné hýbat dopředu a dozadu.

Problematika času, jak se příspěvek snažil nastínit, je pro Peirce vázaná na koncept synechismu, a to radikálně. Synechismus jakožto myšlenková tendence založená na kontinuitě jde ruku v ruce s chápáním času jako žitého. Tento žitý čas se vyznačuje svojí nevratností. Ale zároveň se takový čas stále vyskytuje ve formě modalit (možnost, nutnost, aktuálnost), které určují dění ve světě. Takže je vlastně do značné míry obtížné určit přechody mezi minulostí, přítomností a budoucností. Ale v tomto chápání času na tom zase až tak moc nezáleží, protože onen přítomnostní prostor není jedno-dimenzionální bod „nyní“, ale je spíše přítomným momentem, u kterého není tak docela ostře zřetelné, kde končí. Je tedy patrné, že ač Peircovo pojetí času má v sobě aristotelské prvky, tak sám poukazuje na to, že to samo problematiku času nevyčerpává a ani nemůže. Stejně tak je patrný Kantův vliv času jako apriorní kategorie umožňující jevy, ale ani ten tak docela Peircovi nepostačuje. Peircovo pojetí času vlastně v důsledku může do značné míry připomínat Husserlovu analýzu časového vědomí.

²⁵ Vlastně se do značné míry lze se stěží ubránit představě Minkowského grafu časoprostoru, kde přítomnosti odpovídá vrstva hyper-povrchu přítomnosti, což je vlastně bezrozměrná vrstva.

²⁶ Srov. CP 5.459–461.

SEZNAM LITERATURY

ARISTOTELÉS. *Fyzika*. Praha: Petr Rezek, 2010. ISBN 80-86027-31-7.

ČAPEK, Karel. *Pragmatismus, čili, Filosofie praktického života*. Olomouc: Votobia, 2000. ISBN 80-7198-299-7.

ESPOSITO, Joseph. Synechism: the Keystone of Peirce's Metaphysics. In BERGMAN, Mats, QUEIROZ, João (eds.). *The Commens Encyclopedia: The Digital Encyclopedia of Peirce Studies New Edition*. ISSN 2342-4257.

Dostupné z WWW: <<http://www.commens.org/encyclopedia/article/esposito-joseph-synechism-keystone-peirce%E2%80%99s-metaphysics>>.

GALLIE, Walter Bryce. *Peirce and Pragmatism*. Harmondsworth: Penguin Books, 1952.

HAUSMAN, Carl R. *Charles S. Peirce's evolutionary philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. ISBN 0-521-59736-6.

HELM, Bertrand P. *Time and reality in American philosophy*. Amherst: University of Massachusetts Press, 1985. ISBN 0-585-08358-4.

HOKWAY, Christopher. *Peirce*. Boston: Routledge & Kegan Paul, 1985. ISBN 0-7100-9715-8.

HROCH, Jaroslav. *Pragmatismus a dekonstrukce v anglo-americké filozofii*. Brno: Paido, 2010. ISBN 978-80-7315-205-5.

HROCH, Jaroslav. *Soudobá anglo-americká a kanadská filosofie*. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, 2003. ISBN 80-210-3269-3.

JAMES, William. *Pragmatism: a new name for some old ways of thinking: popular lectures on philosophy*. New York: Longmans, Green, 1907.

JAMES, William. *Pragmatismus: nové jméno pro staré způsoby myšlení*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2003. ISBN 80-7325-022-5.

KOLMAN, Vojtěch, ROREITNER, Robert (eds.). *O špatném nekonečnu*. Praha: Filosofia, 2013. ISBN 978-80-7007-406-0

MIHINA, František, VIŠŇOVSKÝ, Emil. *Pragmatizmus: Charles Sanders Peirce, William James, John Dewey, Richard Rorty*. Bratislava: Iris, 1998. ISBN 80-88778-45-X.

PEIRCE, Charles Sanders. *Collected papers of Charles Sanders Peirce*. Vol 1–8.

HARTSHORNE, Charles, WIESS, Paul, BURKS, Arthur (eds.). Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931–1958.

PEIRCE, Charles Sanders. První přednáška: Upevňování víry. *Filosofický časopis*, 2010, roč. 58, č. 6, s. 826–839. ISSN 0015-1831.

PLATÓN. *Euthyfrón; Obrana Sókrata; Kritón; Faidón; Kratylos; Theaitétos; Sofistés; Politikos*. Praha: OIKOYMENH, 2003. ISBN 80-7298-062-9.

REYNOLDS, Andrew. Peirce's Cosmology and the Laws of Thermodynamics. *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 1996, vol. 32, no. 3, pp. 403–423. ISSN 0009-1774.

RIŠKA, Augustín. *Americká filozofia: od Peircea po Quina*. Bratislava: IRIS, 1996. ISBN 80-88778-27-1.

VOROVKA, Karel. *Americká filosofie*. Praha: Sfinx, 1929.

(Mgr. Michal Zlatoš je doktorand oboru filosofie na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy. Hlavním polem jeho zájmu je problém času a jeho dopady a chápání zejména v americké, ale také v kontinentální filosofii.)